

düşbed

DİCLE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
ISSN: 1308-6219 Şubat 2021 YIL-13 Sayı 26

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

22/08/2020

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

25/02/2021

Dr. Sıraç AKTÜRK
siracakturk@outlook.com

19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA CİZRE KAZÂSı'NIN İDÂRİ, DEMOGRAFİK VE EĞİTİM DURUMU

Öz

Bu çalışmada, günümüzde Şırnak İli'ne bağlı bir ilçe olan Cizre'nin tarihi seyrinden kısaca bahsedildikten sonra, 19. yüzyılın ikinci yarısında, bölgenin idari statüsü, mülki amirleri ve kazâyı oluşturan nahiyeler üzerinde durulmuştur. Yine merkezi hükümetin mülki amir atama usulleri ile yöneticilerin idâri tutumu ve tayin şekilleri irdelenmek suretiyle, devletin taşra kazâ yönetimine dair genel politikası hakkında tespitlerde bulunulmuştur. Ardından Cizre Kazâsı'nda teşkil edilen Maârif Meclisi ile klasik eğitim kurumları olan medreseler ve sibân mektepleri ile modern eğitim kurumları olan ibtidâi ve rüştiye mekteplerinin kuruluş tarihleri, mahalleri, öğretmen ve öğrenci sayıları üzerinde durulmuştur. Son olarak bölgenin nüfus sayısında yaşanan gelişmeler, nüfusu etkileyen faktörlerin neler olduğu ve bölgede ikâmet eden müslim ve gayrimüslim cemaatlerin kimlerden oluştuğu hususunda malûmat verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cizre, mülki yönetim, eğitim, nüfus.

THE ADMINISTRATIVE, DEMOGRAPHIC AND EDUCATIONAL SITUATION OF CİZRE DISTRICT IN THE SECOND HALF OF THE 19th CENTURY

Abstract

In this study, after mentioning briefly about the historical process of Cizre, which is a district of Şırnak Province today, in the second half of the 19th century, the administrative status of the region, the local chiefs and the towns that formed the district were emphasized. Again, by examining the procedures of the central government's appointment of civilian superiors, the administrative attitude and appointment of the administrators, determinations were made about the general policy of the state on provincial district management. Afterwards, the Education Council established in the Cizre District, the madrasahs and kids schools, which are classical educational institutions, and the establishment dates, locations, teachers and students numbers of modern educational institutions, primary and junior high schools were emphasized. Finally, information is given on the developments in the population of the region, what are the factors affecting the population and who are the Muslim and non-Muslim communities residing in the region.

Keywords: Cizre, Civil Administration, Education, Population.

Giriş

Günümüzde Dicle'nin Türkiye'yi terk edip Suriye topraklarına girdiği mevkinin çok yakınında bulunan Cizre'de, eski çağlarda “Bâzabdâ Kalesi” adı verilen bir kale ile bu kalenin yakınında Dicle nehri üzerinde bulunan bir geçit yeri vardı. Şehrin kuzeyinde bulunan ve Sasaniler döneminden kaldığı düşünülen köprünün kalıntıları, eski yerleşim alanının bu köprüye yakın olduğunu göstermektedir. Ortaçağ Arap coğrafyacılarının sık sık sözünü ettikleri Bâzabdâ Kalesi ve çevresi İslâm'dan önce muhtelif imparatorlukların hâkimiyeti altında kalmış, İslâmiyet'in doğuşuna yakın tarihlerde Bizans İmparatorluğu ile Sasaniler arasında çetin mücadelelere sahne olmuştur. Cizre, Hz. Ömer döneminde İyaz bin Ganem tarafından fethedilmiştir (Tuncel, Özaydın, 1993: 37). Ancak kaynaklarda Ebu Musa el-Eş'arî ile Sa'd bin İyaz bin Osman tarafından barışçıl yoldan fethedildiği de geçmektedir (Şeref Han, 1971: 136). İslâm topraklarına katıldıktan sonra büyük imar faaliyetlerine sahne olan bölgede, bugünkü şehrin bulunduğu yani İlkçağ'dan kalan surların kuşattığı yerde “Cezire” adı verilen şehrin temelleri âdeta yeniden atılmıştır (Yıldız, 2000: 6). Başlangıçta “Cezire” adıyla anılan şehir, daha sonra “Cezire-i İbn Ömer” ile “Ömeriye Ceziresi”, 16. yüzyıldan itibaren ise günümüzde olduğu gibi “Cizre” ismiyle anılmaya başlanmıştır (Şeref Han, 1971: 137; Tuncel, Özaydın, 1993: 37).

Emeviler döneminde birçok cami, medrese, hamam ve kervansarayın inşa edildiği Cizre, Abbasiler döneminde Hâricî isyanlara sahne olmuştur. Ardından sırasıyla Hamdaniler'in, Büveyhiler'in, Mervaniler'in ve Büyük Selçuklu Devleti'nin hâkimiyeti altına giren şehir, 1261-62 yıllarında Moğol istilasına uğramıştır. Moğollar'dan sonra bölge Memlûk nüfuzu altına girmiştir. Ancak İbn Tağrıberdî, Berkuk zamanında (1382-1399) el-Cezire'deki birçok şehirde onun adına hutbe okunduğunu kaydettiği halde Cizre'den söz etmemesi, mahalli hükümdarların zaman zaman bağımsız hareket ettiklerini göstermektedir. Timur 1394 yılında el-Cezire'yi istila ettiği sırada el-Melikü'z-Zahir ve nâibi İzzeddin el-Kürdî'nin elinde bulunan Cizre, mukavemet gösterilmeden Timur'a teslim edilmiştir. 1469 yılında Karakoyunlular ve daha sonra Akkoyunlular'ın hakim olduğu Cizre'yi 1508'de Emir II. Şeref, Akkoyunlular'dan alarak şehirdeki mahalli yönetimi yeniden tesis etti. Cizre, son olarak Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı topraklarına dâhil edilmiştir (Tuncel, Özaydın, 1993: 37, 38).

Osmanlı idâri teşkilâtında Diyarbakir Eyâleti içinde yer alan Cizre, bölgedeki diğer bazı yerler gibi özel bir statüye sahipti. Yurtluk-ocaklık olarak adlandırılan ve Osmanlı idaresindeki başka eyâletlerde uygulanmayan bu statüye göre, devlete sadakat gösteren ve hizmet eden bir kısım mahalli beylere, eski yönettikleri bölgeler belirli şartlarda geri verilmekteydi. Cizre Beyliği de Osmanlı idare düzeni içinde, Diyarbakir Eyâleti'ne bağlı bir hükümet sancağı olarak belirlendi. Bu özel statü beyliğin 16. yüzyılda Osmanlı-İran savaşları dolayısıyla merkezi otoriteye olan bağlılığının güçlendirildiği döneme kadar devam etmiştir. Nihayet 1627 yılında Sultan IV. Murad, Cizre Beyliği'ni ortadan kaldırmak suretiyle devletin otoritesini ve bölgedeki asayişini sağladı. Bundan sonra şehir, Osmanlı ordusunun kışlaklarından biri haline getirilmiştir (Doğan, 2010: 26, 28).

1. İdâri Yapısı

Günümüzde Şırnak'a bağlı bir ilçe olan Cizre, 1890'lı yılların başında¹ Diyarbakir'in 200 kilometre güneydoğusunda ve Mardin'in 140 kilometre doğusunda yer almaktaydı. 220 köyden oluşan Cizre, kuzeydoğudan Van ve güneydoğudan Musul Vilâyetleriyle sınır idi (Şemseddin Sami, 1308: 1802; Ali Cevad, 1313: 290).

Sultan IV. Murad Döneminde hâkimiyetine son verildikten sonra 19. yüzyılın başlarına kadar kendisinden çok fazla söz edilmeyen Cizre Emirliği'nin başına 1821 yılında Bedirhan Bey geçmiştir. Bedirhan Bey'in 1830 yılında Cizre Mütesellimi olarak tayin olunduğu bölge (Tuncel, Özaydın, 1993: 39; Doğan, 2010: 31; Yıldız, 2000: 14), Bohtan bölgesinde yer almaktadır. Bohtan

¹ Bahsi geçen tarihte Cizre'nin sınırları günümüzdekinden biraz daha farklı olduğundan dolayı şehrin konumu hakkında malûmat verilmesi icap etmiştir.

idâri bir mefhûm olmayıp, coğrafi yer adıdır. Bohtan'a izâfe edilebilen mahaller Erûh, Cizre ve Şırnak'tır (Streck, 1979: 773). Mütessellim olarak tayin olunan Bedirhan Bey'in bölgede idareyi tanzim edip başarılı girişimleri ve nüfuzunu genişletmesinden Musul ve Bağdat paşaları rahatsızlık duymalarına rağmen Bedirhan Bey'in izlediği devlet yanlısı politikalar, kendisine karşı açık bir biçimde harekete geçmelerine mani oluyordu (Doğan, 2010: 48, 52). Ancak Tanzimât'ın ilanından sonra yaşanan mülki idâri taksimat Bedirhan Bey'i farklı arayışlara zorlamakla birlikte, bu dönemde Bâbîâlî'ye karşı uzlaşmacı bir siyaset takip etmiştir. Cizre'nin mülki idâri durumuna dair 1840'lı yılların başından itibaren yaşanan gelişmeler şöyle açıklanabilir:

Diyarbakir Müşirliği dâhilinde olan Cizre, 1841 veya 1842 yılında Musul Valisi Mehmet Paşa'ya ihale edilmiş, dolayısıyla Musul Eyâleti'ne bağlanmıştır (BOA, C. DH. 35-1730; İ. MSM. 48-1225). Bu bağlamda, Cizre nahiyelerinden olan Aşti, Bohtan ve Hacı Behram kazâları ile Mardin ve İmâdiye Sancakları Musul Eyâleti'ne dâhil edilmiş (BOA, C. DH. 232-11580; C. DH. 262-13051; İ. MSM. 48-1227; Sezen, 2017: 533), Cizre, Midyat ve sair yerlerin ise Diyarbakir Eyâleti'ne bağlandıkları anlaşılmaktadır (Yıldız, 2000: 19).

Cizre'nin bazı kazâlarının Musul'a bağlanması ile idâri yapısında yaşanan gelişmelerin muhtelif nedenleri şunlardır: Birincisi, bu tarihlerde Diyarbakir'de müşir bulunmayışından dolayı Bedirhan Bey'in bölgedeki nüfuzunu ve siyasi etkinliğini artırıp, her an bir karışıklık çıkarmasından endişe edilmekteydi. İkincisi, Bedirhan Bey'in, damadı olduğu ve isyan halinde bulunan Kürt beyi Han Mahmud'a yardım etme ihtimali bulunduğundan dolayı bu iki ismi birbirinden ayırmak amacıyla Cizre, Diyarbakir'e bağlanmıştır. Üçüncüsü, vergi kaybını önleyerek Cizre'den tahsil edilen vergi miktarını artırmaktı (BOA, İ. MSM. 48-1225; Doğan, 2010: 54; Yıldız, 2000: 19). Dördüncüsü, Diyarbakir Eyâleti'ne olan mesafesinden dolayı Cizre'nin 1841 yılında Musul'a bağlanması talep edilmiştir (BOA, C. DH. 287-14313).

Bedirhan Bey'in hem Cizre'nin mülki idâri yapısında yaşanan değişimlere gösterdiği tepkiler, hem de 1843 ve 1846 yıllarında Nasturiler'e karşı gerçekleştirmiş olduğu harekâta Bâbîâlî Hükümeti ile Batılı devletlerin sert tepki göstermesi üzerine, 1846 yılında ayaklanmış ve neticede teslim olup ailesiyle birlikte İstanbul'a gönderilmiştir. Ardından Girit Adasına sürgün edilmiştir (Tuncel, Özaydın, 1993: 39; Yıldız, 2000: 74-89).

Tanzimât ile birlikte idâri anlamda meydana gelen değişikliklerin Cizre'de uygulanmasına, yukarıda bahsedilen Bedirhan Bey olayından dolayı sekiz yıl sonra başlanabilmektedir. Bu bağlamda, Bedirhan Bey isyanının bastırılmasından sonra Cizre'nin yönetimi, yıllık 600 bin kuruştan İzzeddin Şir Bey'e tevcih edilmiştir. Ancak kısa bir süre sonra Cizre ve civar bölgelerin mülki idâri teşkilatında yeni düzenlemelere gidilmiştir. Buna göre asayişin korunması ile düzenli asker ve vergi toplanması amacıyla 13 Aralık 1847 tarihinde Diyarbakir Eyâleti, Van, Muş ve Hakkari Sancakları ile Cizre, Bohtan ve Mardin Kazâları birleştirilmek suretiyle Kürdistan Eyâleti kurulup, Cizre Kaymakamlığına Mustafa Paşa tayin olunmuştur (BOA, A.} MKT. 103-64; Doğan, 2010: 192, 196). Musul Valisi Esat Paşa ise, bu yeni ve sınırları oldukça geniş eyâletin valiliğine atanmıştır (Çadircı, 1991: 195). Bu dönemde dikkat çeken bir husus da, yapılan idâri değişikliklerin çok karışık bir vaziyet aldığıdır. Bu cümleden olarak Cizre Kazâsı'nın, 1847 yılında kurulan Kürdistan Eyâleti'ne dahil edildikten sonra 1849 tarihli bir kayıta sancak statüsüyle Hakkari Eyâleti'ne bağlı olduğu belirtilmekle birlikte (BOA, A.} MKT. 220-6), aynı tarihli bir başka kayıta Kürdistan Eyâleti'ne bağlılığının devam ettiği anlaşılmaktadır (BOA, EV. d. EV. d. 13525).

Sancak statüsüne yükselen Cizre, 1849-1851 yılları arası kayıtlarda Mardin, Cizre, Bohtan, Hacı Behram, Pervari ve Erüh kazâlarından oluşmaktaydı (BOA, ML. VRD. d. 1807; İ. DH. 205-11848). Cizre Kazâsı'na 1850 yılında bağlı nahiyeler ise şunlardır: Göyân (كويان), Gürgel (كوركول) (BOA, MVL. 231-54), Hasenân-ı Zir (BOA, MVL. 325-53), Alikân, Amârân (عماران), Alvân (علوان), Hasenân-ı Bâlâ, Çilloğa (چلله), Abâsân (عباسان), Ömerkân ve Hamidnanbaş, Harunan, Bafi ve Fenk (فنگ)'dir (BOA, MVL. 235-56).

Cizre Sancağı, geniş sınırlarından dolayı 1852 yılında Muş Sancağı'nda olan Cerât (جرات) ile Musul Sancağı'nda olan Zaho kazâlarının ilhakıyla üç kaymakamlığa bölünmüştür (BOA, İ. MVL.

235-8214). 1854 yılında ise Cizre, Zaho ve Mardin kazâları birleştirilip, kaymakamlığına 10 bin kuruş maaşla Muş Kaymakamı Osman Paşa tayin olunmuştur (BOA, İ. MVL. 295-11923). Cizre Kazâsı, son olarak 1856 yılından itibaren Mardin Sancağı'na bağlanmıştır².

Cizre Kazâsı, 1858 yılında Hacı Behram Kazâsı ile birleştirilip müdürlüğüne Hacı Süleyman Ağa tayin olunmuş, Çilloğa ise Nusaybin Kazâsı'na bağlanmıştır (BOA, İ. MVL. 408-17746). Cizre'de 1880'li yılların sonunda Miran ve diğer bazı göçer aşiretlerin iskânı amacıyla Hamidiye Kazâsı teşkil edilip, Cizre ve Nusaybin kazâlarına bağlı Alyân ve Hasenân nahiyeleri bu yeni kazâyaya ilhak edilmiştir (BOA, ŞD. 1464-39). Bununla birlikte 1894 yılında, Cizre'nin büyüklüğü ve mevkisinin ehemmiyeti dikkate alınarak, Hamidiye Kazâsı ile Siirt Sancağı'na bağlı olan Eruh Kazâsı'nın Cizre Kazâsı ile birleştirilmek suretiyle, merkez Cizre olmak üzere üç kazâdan oluşan bir sancağın teşkili için izin istenmiştir (BOA, DH. MKT. 311-67; ŞD. 1469-15). Ancak bu talep uygun görülmemiş olacak ki, Diyarbekir Vilâyeti'nden 1897 yılında Dâhiliye Nezâretine gönderilen telgrafta, Cizre Kazâsı'nın livâ haline getirilip mutasarrıf tayin olunması talep edilmiştir (BOA, DH. TMİK. S. 15-24). Ancak kazânın idari statüsünde bir değişiklik olmadığı vilâyet salnâmelerinden anlaşılmaktadır.

Cizre Kazâsı'nın 1869-1877 yılları arasında tespit edilen nahiyeleri ve köy sayıları şöyledir: Etrâf-ı Şehr (12 köy), Kur'a-i Selâse (üç köy), Peşhabur (beş köy), Şahpesend (altı köy), Alikân (yedi köy), Hasenân (46 köy), Azerkân (26 köy), Ömerkân (dokuz köy), Harunan Baki (dokuz köy), Fenek Baki (yedi köy), Şikakan (12 köy), Harunan Baş (sekiz köy), Alvân (dokuz köy), Amârân (10 köy), Şah (15 köy), Zibari (dört köy), Beraski (17 köy), Bazmir (12 köy), Zehri (beş köy), Beşengör (17 köy), Göyân (dokuz köy) ve Görgil (dokuz köy)'dir³. Cizre'nin 1890-1900 yılları arasında tespit edilen nahiyeleri ise Hasenan, Ömerkan, Alikân, Silopi ve Hezek'dir⁴.

Tablo 1: Cizre Kazâsı'na 1848-1900 Yılları Arasında Tayin Olunan Mülki Amirler

Tarih	İsim	Eski Görev Yeri	Tayin Sebebi ⁵	Yeni Görev Yeri
1848 ⁶	Hacı Mesrur Ağa	İstabl-ı Amire Müdürlüğü	Becayış ⁷	-
1849 ⁸	Mehmet Selim Ağa	Kayseri Kay.	-	-
1849 ⁹	Mustafa Paşa	-	-	Yozgat Kay. ¹⁰
1849 ¹¹	Muhammet	-	-	-
1849 ¹²	Derbaz Ağa	-	Vefat	-
1850 ¹³	Mustafa Paşa	-	-	-

² Bkz. BOA, A.} MKT. MVL. 93-100; MVL. 578-58; İ. MVL. 417-18258; MVL. 443-141; MVL. 724-102; Diyarbekir Vilâyet Salnâmesi (DVS), h. 1286, 69; h. 1287, 73; h. 1288, 78; h. 1289, 76; h. 1290, 74; h. 1291, 76; h. 1292, 75; h. 1293, 112; h. 1294, 111; h. 1300, 80; h. 1301, 91; h. 1302, 109; h. 1308, 81; h. 1312, 97; h. 1316, 106; h. 1317, 135.

³ Bkz. DVS, h. 1286, 143-144; h. 1287, 140-141-142; h. 1288, 202-203; h. 1290, 175-176; h. 1291, 246-247; h. 1293, 255-256; h. 1294, 51-52).

⁴ Bkz. BOA, DH. ŞFR. 201-123; DH. TMİK. M. 27-66; DH. TMİK. M. 30-28; DVS, h. 1308, 82; h. 1316, 108; h. 1317, 137; h. 1318, 182.

⁵ Cizre Kazâsı'na tayin olunduktan sonra hangi nedenden dolayı buradan ayrıldığıdır.

⁶ BOA, A.} TŞF. 6-28.

⁷ BOA, İ. MVL. 149-4228.

⁸ BOA, İ. MVL. 149-4228; A.} MKT. 225-83.

⁹ BOA, A.} MKT. 172-80.

¹⁰ BOA, A.} TŞF. 10-95.

¹¹ BOA, HR. MKT. 25-12.

¹² BOA, A.} MKT. 220-6.

¹³ BOA, A.} AMD. 22-4.

1851 ¹⁴	Selim Ağa	-	Vefat	-
1851 ¹⁵	Derviş Efendi	-	-	Mardin Kay. ¹⁶
1852 ¹⁷	Abdullah Bey	-	Vefat ¹⁸	-
1853- 1854 ¹⁹	Hüseyin Bey	Azil	-	-
1854 ²⁰	Yusuf Kenan Bey	-	-	-
1856 ²¹	Bekir Bey	Kötü yönetim ²²	-	-
1857 ²³	Abdürrezzak Efendi	Misiv Kaymakamı	-	-
1858 ²⁴	Hacı Süleyman Ağa	-	-	-
1859 ²⁵	Sadık Ağa	-	Vefat ²⁶	-
1859 ²⁷	Ali Bey	Zaho Müdürü	Azil ²⁸	-
1859 ²⁹	Bekir Bey	-	-	-
1863 ³⁰	Tayyib Bey	-	Kötü yönetim	-
1863 ³¹	Saib Efendi	-	-	-
1864- 1866 ³²	Ömer Ağa	Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşı	Kötü yönetim	Hisar Müdürü ³³
1869 ³⁴	Ali Ağa	-	-	-
1870 ³⁵	Hacı Süleyman Ağa	-	-	-
1871 ³⁶	Davut Ağa	-	-	-
1872 ³⁷	Hacı Raif Efendi	-	-	-

¹⁴ BOA, İ. MVL. 218-7292.

¹⁵ BOA, İ. MVL. 218-7292.

¹⁶ BOA, İ. MVL. 235-8214.

¹⁷ BOA, İ. MVL. 247-9004.

¹⁸ BOA, İ. MVL. 251-9212.

¹⁹ BOA, İ. MVL. 260-9753; İ. MVL. 299-12197.

²⁰ BOA, İ. MVL. 299-12197.

²¹ BOA, A. } MKT. MVL. 84-50.

²² BOA, A. } MKT. MVL. 93-100.

²³ BOA, İ. MVL. 384-16815; A. } MKT. MVL. 93-100.

²⁴ BOA, İ. MVL. 408-17746.

²⁵ BOA, İ. MVL. 417-18258.

²⁶ BOA, A. } MKT. MVL. 109-69.

²⁷ BOA, A. } MKT. MVL. 109-69.

²⁸ BOA, A. } MKT. MVL. 112-62.

²⁹ BOA, A. } MKT. MVL. 112-62.

³⁰ BOA, MVL. 662-77.

³¹ BOA, MVL. 662-77.

³² BOA, MVL. 443-141; MVL. 779-80.

³³ BOA, MVL. 724-102.

³⁴ DVS, h. 1286, 69.

³⁵ DVS, h. 1287, 73.

³⁶ DVS, h. 1288, 78.

³⁷ DVS, h. 1289, 76.

1873 ³⁸	Ahmet Bey	-	-	-
1874 ³⁹	Mehmet Sait Efendi	-	-	-
1875 ⁴⁰	Sait Efendi	-	-	-
1876-1877 ⁴¹	Sait Galip Efendi	-	-	-
1880 ⁴²	Ahmet Bey	-	Becayış	Lice Kaymakamı
1880 ⁴³	Ahmet Efendi	Lice Kaymakamı	-	-
1882-1883 ⁴⁴	Hacı Ahmet Efendi	-	-	-
1884 ⁴⁵	Nasrallah Bey	-	-	-
1884-1885 ⁴⁶	Abdülğani Efendi	Suruç Kaymakamı	Kötü yönetim	Nusaybin Kaymakamı
1885 ⁴⁷	Nasrallah Bey	Şırnak Kay. ⁴⁸	Azil	-
1885-1887 ⁴⁹	Yasin Sabır Efendi	Adilcevaz Kaymakamı	Kötü yönetim	-
1887 ⁵⁰	İbrahim Bey	-	-	-
1888 ⁵¹	Necip Bey	Lice Kaymakamı	-	-
1889 ⁵²	Rüstem Bey	-	-	-
1889 ⁵³	Hacı Zeynel Efendi	-	Hastalık ⁵⁴	-
1889-1890 ⁵⁵	Mustafa Şevki Efendi	Pah Kaymakamı	Kötü yönetm ⁵⁶	Cebel-i Reyne Kaymakamı ⁵⁷
1891-1892 ⁵⁸	Halil Rasih Efendi	-	Becayış	Siverek Kaymakamı

³⁸ DVS, h. 1290, 74.

³⁹ DVS, h. 1291, 76.

⁴⁰ DVS, h. 1292, 75.

⁴¹ DVS, h. 1293, 112; h. 1294, 111.

⁴² BOA, İ. DH. 800-64841.

⁴³ BOA, İ. DH. 800-64841.

⁴⁴ DVS, h. 1300, 80; h. 1301, 91.

⁴⁵ DVS, h. 1302, 109.

⁴⁶ BOA, İ. DH. 908-72166; ŞD. 2490-1.

⁴⁷ BOA, DH. ŞFR. 125-108; İ. DH. 967-76427.

⁴⁸ BOA, İ. DH. 935-74069.

⁴⁹ BOA, İ. DH. 967-76427; DH. MKT. 1388-55; DH. MKT. 1406-3.

⁵⁰ BOA, ŞD. 2520-38.

⁵¹ BOA, DH. MKT. 1558-58.

⁵² BOA, DH. MKT. 1597-87.

⁵³ BOA, İ. DH. 1128-88120.

⁵⁴ BOA, Y. PRK. BŞK. 16-26.

⁵⁵ BOA, , İ. DH. 1149-89557; DVS, h. 1308, 81.

⁵⁶ BOA, İ. DH. 1228-96145.

⁵⁷ BOA, BEO. 445-33353. Cebel-i Reyne, 1872-1918 yılları arasında Hudeyde Sancağı'na bağlı bir kazâ idi, (Sezen, 2017: 149).

⁵⁸ BOA, İ. DH. 1228-96145; İ. DH. 1297-15.

1892-1893 ⁵⁹	Mustafa Safveti Efendi	Siverek Kaymakamı	İklimine alışamama ⁶⁰	Ebuariş Kaymakamı ⁶¹
1894 ⁶²	Mehmet Ramiz Efendi	-	Vefat ⁶³	-
1894 ⁶⁴	Ali Ulvi Efendi	Avine Kaymakamı	-	-
1895 ⁶⁵	Yakup Efendi	-	-	Katif Kay. ⁶⁶
1898 ⁶⁷	Tahsin Bey	-	-	-
1898-1899 ⁶⁸	İbrahim Bey	-	-	Midyat Kaymakamı
1899 ⁶⁹	Mehmet Sadık Efendi	-	Mazeret ⁷⁰	Darende Kay. ⁷¹
1899 ⁷²	Abdullah Efendi	-	-	-
1900 ⁷³	Mehmet İhsan Efendi	Denizli İdâdi Müdürü	-	-

Tablo 1’de, 1855, 1860-62 yılları arası, 1867-68, 1878-79, 1881, 1896-97 yıllarında görev yapmış mülki amirlerin isimleri tespit edilememiştir. Cizre Kazâsı’na 1848-1900 yılları arasında, toplam 50 kaymakam/müdür tayin olunmakla birlikte, tablodaki benzer isimler olan Mustafa Paşa, Bekir Bey, Nasrallah Bey, Hacı Süleyman Ağa, İbrahim Bey ve Ahmet Beylerin aynı şahıslar olduğu düşünülürse, kazâya tayin olunan toplam sayı 44 olarak hesaplanmaktadır. Cizre’ye tayin olunan yöneticilerin buradan ayrılış sebepleri arasında tespit edilenler, görevini suistimal etme, iklimine alışamama, hastalık, vefat ve becayiş suretiyle yer değiştirmedir. Mülki amirlerin standart bir görev süresi olmayıp hizmet süreleri birkaç ay ile sınırlı olanlar olduğu gibi, bir ile üç yıl arasında görev yapmış isimler de olmuştur. Yöneticilerin yetişmeleri için tesis edilmiş bir okul olan Mülkiye Mektebi’nin 1859 yılında açılışından dolayı (Ürkmez, 2016: 821), bu tarihten sonra Cizre Kazâsı’na tayin olunan mülki amirlerden, önceki görevleri tespit edilenlerin neredeyse tamamının mülki amir tecrübesine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Görev süreleri bir ya da birkaç ay süren mülki amirlerin çeşitli nedenlerden dolayı bölgeden ayrılmaları, ahali ile yöneticiler arasında yakın ilişkilerin kurulamamasına, dolayısıyla mahalli hükümetin ahalinin yaşadığı sorunlara çözüm bulamayıp devlet-halk kaynaşmasında kopukluk yaşanmasına neden olmaktadır.

⁵⁹ BOA, İ. DH. 1297-15; DH. MKT. 157-40.

⁶⁰ BOA, DH. MKT. 2030-100.

⁶¹ BOA, BEO. 631-47273. Ebuariş, 1867-1908 yılları arasında Hudeyde Sancağı’na bağlı bir kazâ idi (Sezen, 2017: 235).

⁶² BOA, DH. MKT. 190-3; DVS, h. 1312, 97.

⁶³ BOA, DH. MKT. 292-76.

⁶⁴ BOA, DH. MKT. 292-76; İ. DH. 1316-68.

⁶⁵ BOA, BEO. 670-50199.

⁶⁶ BOA, İ. DH. 1373-7; Katik Kazâsı, 1876-1912 yılları arasında Basra Vilâyeti’nin Necid Sancağı’na bağlıydı (Sezen, 2017: 436).

⁶⁷ BOA, Y. MTV. 174-79.

⁶⁸ BOA, DH. ŞFR. 226-86; DVS, h. 1316, 106; h. 1317, 135.

⁶⁹ BOA, İ. DH. 1364-13.

⁷⁰ BOA, Y. A. RES. 103-56.

⁷¹ BOA, DH. MKT. 2265-33.

⁷² BOA, Y. A. RES. 103-56.

⁷³ BOA, İ. DH. 1378-16.

2. Eğitim Durumu

Cizre Kazâsı'nda faaliyet gösteren eğitim kurumları, geleneksel ve modern eğitim kurumları olmak üzere iki başlık altında ele alınmıştır.

2.1. Geleneksel Eğitim Kurumları

Araştırma dönemi boyunca Cizre Kazâsı'nda tespit edilen geleneksel eğitim kurumları, Mir Alyan Mahallesinde bir sıbyân mektebi (Maârif Salnâmesi (MS), h. 1321, 511) ve Kırmızı Medrese ile Hamza Mir Şerif Medresesi'dir.

2.1.1. Kırmızı Medrese (Medresetü'l-Hamra)

Medrese, mescit ve türbeden oluşan Medresetü'l-Hamra Külliyesi'nin Cizre Emiri II. Şeref Han tarafından, Akkoynulu egemenliğine son verip Cizre'yi aldıktan sonra kentin alınması adına bir sembol olarak yaptırıldığı ifade edilmektedir. Bu da yapının 1508'den sonra yapılmış olduğunu göstermektedir. Medrese, şehrin batısında kalan sur kalıntıları üzerine inşa edilmiş olup, kısmen günümüze gelebilmiştir. Yapının dış cepheleri tamamen kırmızı taştan olup, düzgün kesme taş üzerine inşa edilmiştir (Pilatin, 2012: 406).

2.1.2. Hamza Mir Şerif Medresesi

Cizre Kazâsı merkezinde yer alan medresenin kurucusu Hamza Mir Şerif'tir. 1900 yılında medresenin talebe sayısı 15 olup müderrisi ise Müftü Ahmet Fehmi Efendi'dir. 1901-1903 yıllarında aynı müderrisle öğretime devam eden medresenin talebe mevcudu 17'ye yükselmiştir (MS, h. 1317, 1202; h. 1318, 1340-1341; h. 1319, 613; h. 1321, 506).

2.2. Modern Eğitim Kurumları

2.2.1. İbtidâi Mektepleri

İbtidâi mekteplerinin ilki, 1873 yılında açılmakla birlikte (Batır, 2007: 4), bu alanda en kapsamlı girişim, Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde başlatılmıştır. Zira taşrada maârif teşkilatının bulunmayışı, modern eğitim hizmetinin kontrol ve idaresini zorlaştırmaktaydı. Bundan dolayı Maârif Nezâretinin 1882 yılında kabul ettiği bir tezkereye göre, taşrada ilgili bölgenin eğitim gelir ve giderlerinden, öğrencilerin diplomasının verilmesine kadar, eğitime dair bütün işlerle ilgilenecek olan Maârif Meclisleri açılmaya başlanmıştır (Kodaman, 1991: 41-47). Bu hususta, Cizre Kazâsı'nda da 1884-1885 yılında, müftü efendi riyasetinde üç üyenin katılımıyla ilk Maârif Meclisi toplantısı düzenlenmiştir (DVS, h. 1302, 110).

Devlet eliyle İstanbul'da kurulan ilk modern ilkokulları ibtidâi mektebi olarak bilinmekle beraber 1880'lere değin sıbyân mektebi terimi genel olarak bütün ilkokullar için kullanılıyordu (Somel, 2015: 145). Ancak taşrada 1882 yılından itibaren açılmaya başlanan Maârif Meclislerinin de etkisiyle, geleneksel ve modern ilköğretim kurumları arasındaki ikiliği ortadan kaldırmak amacıyla ağırlık ibtidâi mekteplerine verilmiştir (Kodaman, 1991: 69). Bu bağlamda, Cizre Kazâsı'nda Maârif Meclisinin toplandığı tarihte iki ibtidâi mektebi açılmıştır (DVS, h. 1302, 164). Bahsi geçen iki mektebin 1909 yılına kadar hizmet vermeye devam ettiği anlaşılıp bu tarihte 3.300 kûsur kuruşluk tamir gerektirdiği ve iki ibtidâi muallimin tayini ile kapıcının 60 kuruş olan maaşının 100 kuruşa çıkarılması talep edilmiştir. Bunun üzerine, Maârif Nezâretinden 25 Haziran 1909 (6 C 1327) tarihinde gelen cevapta, mektebin tamir masrafları için vilâyete yazılan 3.364 kuruştan 168 kuruş 10 para indirilerek 3.195 kuruş 30 paranın sarf edilmesine onay verilmiştir (BOA, MF. MKT, 1132-38).

Cizre'de erkek ibtidâi mekteplerinin yanı sıra İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından "Feyz-i İttihat" adında bir kız ibtidâi mektebi de açılmış olup mektebin muallimeliğine Rabia Hanım tayin olunmuştur (BOA, MF. MKT, 1174-43). Mektebin açılmasında büyük gayret sarf eden Bedirhani Mithat Efendi takdire layık görülüp bu başarısı gazeteler aracılığıyla ilan edilmiştir (Yıldız, 2014: 139).

Devletin açmış olduğu ibtidâi mekteplerinden başka Amerikalı Protestan misyonerleri de Cizre'nin Hezek Nahiyesinde birer erkek ve kız ibtidâi mektebi tesis etmiştir (Yıldız, 2014: 227).

2.2.2. Cizre Rüştîye Mektebi

Cizre Kazâsı'nda yer alan mektebin 1870 yılında inşası tamamlanmış olmakla birlikte (DVS, h. 1287, 130), mektebin resmi açılışı 1889 yılının sonlarına doğru mümkün olmuştur (MS, h. 1321, 508). Ancak faaliyette olan bu okul harap bir medrese odasında eğitim vermekteydi. Bu durumdan rahatsız olan yöneticiler ve ahali, bağış toplayarak yeni bir rüştîye binası inşa etmek ve mevcut medrese odasını tamir ettikten sonra ibtidâi mektebi olarak kullanmak için çalışmalarına başlamışlardı (BOA, MF. MKT, 362-7). İncelemelerde bulunmak amacıyla bölgeye gelen Diyarbakir Valisi Halit Bey, ahalinin gayretini görünce mektebin inşasına 5 lira yardımda bulunmuştur (DVS, h. 1316, 162; h. 1317, 195). Buna göre, rüştîye mektebinin 1870'den 1897 yılına kadar eğitim faaliyetlerini aynı mekânda sürdürdüğü ifade edilebilir.

Cizre Rüştîye Mektebi'nde 1909 yılında yapılması icap eden tamirat işlemleri sırasında eğitim faaliyetlerinin aksamaması amacıyla mahalli yönetim, aylık 70 kuruşa bir ev kiralamıştır. Normal şartlarda tamirat ve kira gibi işler için sarfedilecek masrafları mahalli yönetime bırakan Maârif Nezâreti, tutulan evin kirasının Maliye Nezâreti tarafından karşılanmasını sağlamıştır (BOA, MF. MKT, 1127-55; Aktürk, 2015: 103).

Tablo 2: Cizre Rüştîye Mektebi'nin Muallim ve Talebe Sayısı

Yıl	Birinci Muallim	İkinci Muallim	Hat Muallimi	Bevvab ⁷⁴	Talebe
1870 ⁷⁵	İnşaatı yeni bitmiş olup, açılmak üzeredir.				-
1871 ⁷⁶	İnşaatı yeni bitmiş olup, açılmak üzeredir.				-
1889	-	Mustafa Efendi ⁷⁷ Cizreli Hasan Ef.	Hayati Efendi ⁷⁸ Ali Efendi ⁷⁹	-	-
1890 ⁸⁰	-	Hasan Efendi	Ali Efendi	-	-
1893 ⁸¹	-	Hasan Efendi	-	-	-
1894 ⁸²	-	Şeyh Hüseyin Ef.	-	-	-
1897 ⁸³	-	Mehmet Beşir Ef.	-	-	-
1898 ⁸⁴	-	Mehmet Beşir Ef.	Seyfettin Efendi	-	-
1899 ⁸⁵	-	Mehmet Beşir Ef.	Bekir Sıtkı Ef. ⁸⁶	İbrahim Ef. ⁸⁷	23
1900 ⁸⁸	-	Mehmet Beşir Ef.	Beşir Sıtkı Ef.	İbrahim Ef. ⁸⁹	23

⁷⁴ Kapıcı.

⁷⁵ DVS, h. 1287, 130.

⁷⁶ DVS, h. 1288, 125.

⁷⁷ BOA, MF. MKT, 109-50.

⁷⁸ BOA, MF. MKT, 109-6.

⁷⁹ BOA, MF. MKT, 114-123.

⁸⁰ DVS, h. 1308, 82; BOA, MF. MKT, 115-77.

⁸¹ BOA, MF. MKT, 183-124.

⁸² BOA, MF. MKT, 193-72.

⁸³ BOA, MF. MKT, 356-49.

⁸⁴ MS, h. 1316, 1050.

⁸⁵ MS, h. 1317, 1196.

⁸⁶ BOA, MF. MKT, 435-43.

⁸⁷ DVS, h. 1317, 137.

⁸⁸ MS, h. 1318, 1334.

1901 ⁹⁰	-	Mehmet Beşir Efendi	Bekir Sıtkı Ef. / İbrahim Efendi	İbrahim Efendi	40/49 ⁹¹
1903 ⁹²	-	Mehmet Beşir Ef.	İbrahim Efendi	1	26
1905 ⁹³	-	Mehmet Beşir Ef.	İbrahim Efendi	İbrahim Ef.	40
1906 ⁹⁴	Mehmet Kemalettin Efendi / Şerif Efendi	-	-	-	-
1907 ⁹⁵	Mahmut Kâmil Efendi	-	-	-	-
1909 ⁹⁶	Abdülkadir Efendi	-	-	-	-

Tablo 2'ye göre, mektebin inşaatı 1870 yılında tamamlanmış olmakla birlikte, 1889 yılında hizmete açılmıştır. 1906 yılına kadar iki muallim ve bu tarihten itibaren ise üç muallim ile mektebin eğitim faaliyetleri sürdürülmüştür. Cizre'ye tayin olunan muallimlerden bazılarının buradan ayrılma eğiliminde olmalarından dolayı boşalan bir muallimliğe yeni bir muallim tayin edilememesi durumunda, ilgili yöreden talip olan bir memur tayin olunabilmekteydi. Bu tabloya göre 1889 yılında Hat Muallimi olarak görev yapan Hayati Efendi'nin istifası üzerine, yerine Mardin Mal Müdürü yardımcısı Ali Efendi'nin tayini ile Hat Muallimi Seyfettin Efendi'nin memuriyetini terk edip Diyarbakir'e gitmesi üzerine, boş kalan muallimliğe talip olan Cizre Kazâsı Tahrirat Kâtibi Bekir Sıtkı Efendi'nin tayin olunması örnek verilebilir (BOA, MF. MKT, 435-43; MF. MKT, 114-123). Bazen de ilgili derse vakıf bir kapıcı tayin olunabiliyordu. Tablodan anlaşılacağı üzere Hat Muallimi Bekir Sıtkı Efendi'nin mektepten ayrılması üzerine, mektebin kapıcısı İbrahim Efendi'nin bu derse olan kabiliyetinden dolayı Hat Muallimi olarak tayini nezaretçe uygun görülmüştür (BOA, MF. MKT, 562-21). Medreseden alınan icâzetle muallim tayin edilenler de olmuştur. Örneğin, tabloya göre 1893 yılında görev yapmış olan Hasan Efendi, Şeyh Ömer Medresesi'nden aldığı icâzet ile rüştiye mektebine tayin olunmuştur (BOA, MF. MKT, 183-124).

Alkan'a göre, 1894-1895 yıllarında Cizre Rüştiye Mektebindeki öğrenci, öğretmen ve memur sayıları ile mektebin açılış tarihi şöyledir (Alkan, 2000: 85):

Tablo 3: Cizre Rüştiye Mektebi'nin 1894-1895 Yılı Personel ve Öğrenci Sayıları

Liva (Bağımsız Sancaklarda)	Okulun 1893 yılından kalan öğrencisi	Ders yılı başından sonuna kadar yeni kabul edilen öğrenci	Ders yılı sonuna kadar bir nedenle okuldan ayrılan öğrenci	Sınavla diploma alan öğrenci	Sınav sonrası 1895-1896 ders yılına devren kalan öğrenci	Memur ve öğretmen	Açılış tarihi
Cizre	23	17	5	5	30	2	r.1304

Tablo 3'e göre Cizre Rüştiye Mektebine her sene kayıtlı olan öğrencinin yarısından fazlası kadar yeni öğrenci gelmekle birlikte çeşitli nedenlerden dolayı okuldan ayrılanları saymazsak, mezun olan öğrenci sayısı oldukça azdır.

⁸⁹ DVS, h. 1318, 71.

⁹⁰ DVS, h. 1319, 140.

⁹¹ MS, h. 1319, 606; Yıldız, öğrenci sayısını 23 olarak belirtiyor (Yıldız, 2014: 165).

⁹² MS, h. 1321, 504.

⁹³ DVS, h. 1323, 140.

⁹⁴ BOA, MF. MKT, 945-4.

⁹⁵ BOA, MF. MKT, 992-25.

⁹⁶ BOA, MF. MKT, 1094-52.

3. Nüfus Durumu

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yaşadığı askeri başarısızlıklardan dolayı asker sayısını artırma ve içerisinde bulunduğu mali kriz durumundan kurtarmak amacıyla nüfus, arazi ve mal mülk sayımı tekrar önem kazanmıştır. Bu bağlamda yapılan ilk girişim, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra kurulacak ordunun asker potansiyelinin ve masraflarını karşılayacak vergi kaynaklarının tespiti amacıyla, 1831 yılında Rumeli ve Anadolu'da gerçekleştirilmiştir. Ancak bu sayımda Cizre Kazâsı'na dair bir malûmat verilmemiştir.

Araştırma dönemi boyunca Cizre Kazâsı'nın nüfusuna dair tespit edilen en erken kayıt, 1849-1851 yılları arasında sancak statüsüyle Cizre, Mardin, Bohtan ve Hacı Behram kazâlarından oluştuğu dönemde, sancağın erkek nüfusunun 14.269 olduğuna dair kayıttır (BOA, C. DH. 232-11584). Ancak bu tarihten sonra kazânın nüfus durumu, 1871 yılından itibaren takip edilebilmektedir.

Tablo 4: Cizre Kazâsı'nın 1871 Yılı Nüfus Oranları

Nahiye	Köy	Hâne	Müslim	Gayrimüslim	Toplam
Cizre	-	475	734	238	972
Etraf-ı Şehr	3	11	22	-	22
Zibari	20	120	118	183	301
Alikân	5	79	255	-	255
Şahpesend	13	222	511	-	511
Ömerkân	9	106	279	20	299
Azerkân	23	547	814	431	1.245
Amârân	8	140	213	16	229
Harun Baki	9	161	388	31	419
Fenek	9	392	594	10	604
Şah	15	187	433	-	433
Harun Baş	9	122	264	-	264
Alvân	12	125	224	-	224
Şikâkân	12	324	743	-	743
Alyân	60	1.123	2.119	51	2.170 ⁹⁷
Hasenan Zir	50	666	1.390	81	1.471
Berasiki	25	458	849	420	1.269
Bazmir	20	175	371	88	459
Zehiri	7	79	191	-	191
Beşengör	16	719	1.689	346	2.035
Hacı Behram	85	1.937	4.416	1.017	5.433
Göyan	10	346	933	39	972
Görgil	7	100	251	81	332
İspirti Aşireti	-	42	104	-	104
Ermeni Aşireti	-	18	43	-	43
Toplam	427 ⁹⁸	8.674	17.948 ⁹⁹	3.052 ¹⁰⁰	21.000

Kaynak: DVS, h. 1288: 214-215.

Tablo 4'e göre, 1871 yılında Cizre Kazâsı'nın toplam nüfusu 21.000 olup bunun % 5,88'ini gayrimüslim nüfus oluşturmaktadır. Tabloda verilen rakamlar sadece vergi veren erkek nüfusuna ait kayıtları içermektedir. Cizre'yi oluşturan nahiyeler arasında gayrimüslim erkek nüfusu,

⁹⁷ Aslında 2.160 yazıyor.

⁹⁸ Aslında 417 yazıyor.

⁹⁹ Aslında 17.905 yazıyor.

¹⁰⁰ Aslında 3.095 yazıyor.

Müslüman nüfusundan fazla olan tek mahal Zibari Nahiyesi'dir. Müslüman ve gayrimüslim nüfusu en fazla olan nahiyeye Hacı Behram, yine Müslüman ve gayrimüslim nüfusu Cizre Nahiyesi'nden daha fazla olan yerler Azerkân, Berasiki ve Beşengör Nahiyeleri'dir. Sadece Müslüman nüfusu Cizre Nahiyesi'nden daha fazla olan yerler ise Şikâkân, Alyân, Hasenân Zir ve Göyân nahiyeleridir. Tabloya göre Cizre'nin sahip olduğu 8.674 hâne, Ömer Lütfi Barkan'ın hâneyi yani aileyi beş kişi olarak kabul etmesi teklifi esas alınır (Göyünc, 1997: 552; Efe, 2018: 460), Cizre Kazâsı'nın toplam nüfusunun 43.370 olduğu tahmin edilebilir.

1881/1882 yılında başlanılan ve 1893 yılında tamamlanabilen genel nüfus sayımı sonucuna göre, Cizre Kazâsı'nın nüfusu aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 5: 1881/1882-1893 Yılı Nüfus Sayımına göre Cizre Kazâsı'nın Nüfusu

Cizre Kazâsı	Müslümanlar		Katolikler		Toplam
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
		4.867	3.168	791	790

Kaynak: Karpat, 2003: 174.

Tablo 5'e göre, bahsi geçen dönemde Cizre Kazâsı'nın toplam erkek sayısı 5.658, kadın sayısı ise 3.958'dir. Nüfusun yaklaşık olarak % 85'lik kısmını Müslümanlar, % 15'ini ise Katolikler oluşturmaktadır. 1871 yılı nüfus oranlarına nazaran, müslim ve gayrimüslim nüfus miktarında düşüş yaşandığı anlaşılmaktadır. Ancak 1882 yılı salnâme kaydına göre, Cizre Kazâsı'nın Müslüman nüfusu toplamı 11.820, gayrimüslim nüfusu toplamı ise 2.020'dir (DVS, h. 1300: 104). Bu bağlamda tespit edilen farklı nüfus oranlarından dolayı 1881/1882 yılında başlayan nüfus sayımı çalışmasının Cizre kısmının ileriki yıllarda yapıldığı ifade edilebilir. Bununla birlikte bahsi geçen salnâmeğe göre, Cizre'nin 5.931 olarak belirtilen hâne sayısının beş ile çarpımından 29.655 nüfusun tespit edilmesi, bazı nahiyelerin Cizre'den ayrılıp başka kazâlara bağlandığı fikrini düşündürmektedir.

Tablo 6: 1890'lı Yılların Başında Cizre'nin Nüfus Miktarı

Müslümanlar							
Muhtelif Müslümanlar				Kürtler ve diğerleri			
9.500				14.500			
Hristiyanlar							
Ermeni Gregoryen	Ermeni Katolik	Ermeni Protestan	Keldâni Katolik	Süryani Arap	Süryani Katolik	Süryani Yakubi	Toplam
1.500	1.250	1.000	2.150	1.000	1.000	3.100	11.000

Kaynak: Cuinet, 1891: 512; Şemseddin Sami, 1308: 1802.

Düyûn-ı Umûmiyye Genel Sekreteri Cuinet'in tablo 6'da vermiş olduğu nüfus sayılarına göre, Cizre'nin toplam nüfusu 35.000 olarak tespit edilmektedir. Müslümanlar, Hristiyanlardan 13.000 nüfus daha fazla olmuştur. Cizre Kazâsı'nda yaşayan Hristiyan cemaatlerin Ermeni, Keldani ve Süryanilerden oluştuğu ve adı geçen cemaatler arasında faaliyet gösteren Katolik ve Protestan misyonerlerin, çalışmalarında başarılı oldukları ifade edilebilir.

Tablo 7: 1890'lı Yılların Başında Cizre Kazâ Merkezinin Nüfus Miktarı

Müslümanlar	
Muhtelif Müslümanlar	Kürtler
2.400	2.060
Hristiyanlar	

Ermeni Gregoryen	Ermeni Katolik	Ermeni Protestan	Keldâni Katolik	Süryani Yakubi	Toplam
1.500	1.250	1.000	250	100	4.100

Kaynak: Cuinet, 1891: 513.

Cuinet, tablo 7'ye göre Cizre kazâ merkezinin toplam nüfusunu 9.560 olarak vermekle birlikte, yapılan hesaplamada 8.560 çıkıyor. Tablo 6'da belirtilen nüfus miktarına göre, genel nüfusun 1/4'ü kazâ merkezinde ikâmet etmekte olup Hıristiyan cemaatleri arasında nüfusu en çok olan Ermeni Gregoryen'dir. Yine tablo 6'ya nazaran Ermeni cemaatlerinin tamamı, Keldâni Katolik ile Süryani Yakubi nüfusunun ise çok az miktarı kazâ merkezinde ikâmet etmekteydi. Tablo 5'e göre ise şehrin nüfusunda tespit edilen azalma, Cizre'nin bu dönemde bazı nahiyeye ve köylerinin başka kazâlara bağlanmasıyla ya da dışarıya göç hareketlerinin olmasıyla izah edilebilir. Son olarak tablo 7'ye göre şehrin Müslüman ve Hıristiyan nüfus sayılarının birbirine oldukça yakın olması dikkat çekici olmuştur.

Sonuç

İslâm fethinden önce muhtelif imparatorlukların hakimiyet alanına dâhil edilmiş olan Cizre, Hz. Ömer Döneminde İslâm hakimiyetine girdikten sonra Emeviler Döneminde âdeta yeniden inşa edilmiştir. Abbasiler Döneminde Hâricî isyanlara sahne olan şehir, ardından sırasıyla Hamdaniler, Büveyhiler, Mervaniler, Büyük Selçuklu Devleti, Moğollar, Memlükler, Timur Devleti, Karakoyunlular ve Akkoyunluların hakimiyeti altına girmiştir. Cizre'yi 1508'de Emir II. Şeref, Akkoyunlular'dan alarak şehirdeki mahalli yönetimi yeniden tesis etmiştir. Son olarak Yavuz Sultan Selim Döneminde Osmanlı topraklarına ilhak olunmuştur. Osmanlı idâri teşkilâtında Diyarbekir Eyâleti içinde yer alan Cizre, Yurtluk-Ocaklık adı verilen özel bir statüye göre, devlete sadakat gösteren ve hizmet eden bir kısım mahalli beyler tarafından Sultan IV. Murad Dönemine kadar yönetilmiştir.

Tanzimât'ın ilanından sonra 1842 yılında taşra mahalli yönetiminde yapılan düzenlemeyle kazâ adı verilen yeni bir idâri birim oluşturulmuştur (Aktürk, 2021: 725). Bu düzenleme doğrultusunda 1842 yılında Cizre'nin bazı kazâları Musul Eyâleti'ne bağlanmakla birlikte, Bedirhan Bey olayından dolayı geniş manada yapılması icap eden mülki idâri değişikliklerin Cizre'de uygulanmasına sekiz yıl sonra başlanabilmiştir. Bu bağlamda, 13 Aralık 1847 tarihinde kurulan Kürdistan Eyâleti'ne dâhil edilen Cizre Kazâsı, 1849 tarihli bir kayıta sancak statüsüyle Hakkari Eyâleti'ne bağlı olduğu belirtilmekle birlikte, aynı tarihli bir başka kayıta Kürdistan Eyâleti'ne bağlılığının devam ettiği anlaşılmaktadır. 1849-1851 yılları arası kayıtlarda sancak statüsüne yükselen Cizre, geniş sınırlarından dolayı 1852 yılında üç kaymakamlığa bölünmüştür. 1858 yılında Hacı Behram Kazâsı ile birleştirilen Cizre Kazâsı, 1856 yılından itibaren Mardin Sancağı'na bağlanmıştır. Bununla birlikte 1894 yılında, Cizre'nin büyüklüğü ve mevkesinin ehemmiyeti dikkate alınarak, Hamidiye Kazâsı ile Siirt Sancağı'na bağlı olan Eruh Kazâsı'nın Cizre Kazâsı ile birleştirilmek suretiyle Cizre Sancağı'nın teşkili için izin istenmiştir. Ancak kazânın idâri statüsünde bir değişiklik olmadığı anlaşılmaktadır.

Cizre Kazâsı'na 1848-1900 yılları arasında, 50 kaymakam/müdür tayin olunmakla birlikte, altı ismin aynı şahıslar olduğu düşünülürse, kazâyaya tayin olunan toplam sayı 44 olarak hesaplanmaktadır. Cizre'ye tayin olunan mülki amirlerin buradan ayrılış sebepleri arasında görevini suistimal etme, iklimine alışamama, hastalık, vefat ve becayış suretiyle yer değiştirme tespit edilmiştir. Mülki amirlerin standart bir görev süresi olmayıp görev süreleri bir ya da birkaç ay süren mülki amirlerin çeşitli nedenlerden dolayı bölgeden ayrılmaları, ahali ile yöneticiler arasında yakın ilişkilerin kurulamamasına, dolayısıyla mahalli hükümetin ahalinin yaşadığı sorunlara çözüm bulamayıp devlet-halk kaynaşmasında kopukluk yaşanmasına neden olmaktadır.

Araştırma dönemi boyunca Cizre Kazâsı'nda tespit edilen geleneksel eğitim kurumları, Mir Alyan Mahallesi'nde bir sıbyân mektebi, Kırmızı Medrese ve Hamza Mir Şerif Medresesi'dir. Modern ilköğretim kurumları ise 1884 yılında açılan iki erkek ibtidâi mektebi, İttihat ve Terakki

Cemiyeti tarafından açılan bir kız ibtidâi mektebi ile Amerikalı Protestan Misyonerler tarafından Cizre'nin Hezek Nahiyesinde açılan birer erkek ve kız ibtidâi mektepleridir.

Cizre Kazâsı'nda Tanzimât ve II. Abdülhamit Dönemlerinde ortaöğretim derecesinde kabul edilirken, II. Meşrutiyet Döneminden itibaren ilköğretim kademesine düşürülen rüştiye mektebinin 1870 yılında inşası tamamlanmış olmakla birlikte, 1889 yılına kadar Maârif Nezâretinden ruhsat alamamıştır. 1905 yılına kadar iki muallim ile eğitim faaliyetlerine devam eden Cizre Rüştiye Mektebine tayin olunan muallimlerden bazılarının buradan ayrılma eğiliminde olmalarından dolayı nitelikli muallim bulmak oldukça zordu. Bu nedenle mahalli yönetim işi görececek birilerini atamaya çalıştığından dolayı bu bazen icâzet almış bir medrese mezunu, bazen de bir mektep kapıcısı olabiliyordu. Yakın dönemde ülkemizde sınıf öğretmeni mezunları yetmeyince veterinerlik, mühendislik ve sair bölüm mezunlarının öğretmen olarak tayin olunması muallim atama uygulamasının pek değişmediğini göstermesi açısından önemlidir.

Cizre'nin demografik yapısına bakıldığında, 1849-1851 yılları arasında sancak statüsüyle Cizre, Mardin, Bohtan ve Hacı Behram Kazâlarından oluştuğu dönemde, sancağın erkek nüfusu toplamı 14.269 olarak kayıtlıdır. Ancak bu tarihten sonra 1870'li yılların başından itibaren nüfus oranlarındaki değişimler daha düzenli takip edilebilmektedir. Yerli ve yabancı kaynaklardan elde edilen nüfus istatistikleri sayesinde Cizre'de sakin Müslüman milletlerin Kürtler ve ilgili kayıtlarda isimleri belirtilmeyen diğer milletler olduğu, gayrimüslim cemaatlerin ise Ermeni Gregoryen, Ermeni Katolik, Keldani Katolik, Süryani Katolik, Süryani Yakubi ve Süryani Araplardan oluştuğu tespit edilmiştir. Ayrıca Protestan Misyonerlerin faaliyetleri neticesinde Cizre'de Ermeni Protestan Cemaati de teşkil edilmiştir.

Cizre'nin 1890'lı yıllarda toplam nüfusu 35.000'lerde olup Müslüman nüfusu Hıristiyan nüfusunun iki katından fazla olmuştur. Merkez kazâ nüfusunda da Müslümanlar Hıristiyanlardan fazla olmakla birlikte, bu fark oldukça az olmuştur. Cizre Kazâsı genelinde nüfusu en çok olan Hıristiyan cemaati Ermeni Gregoryen'dir.

Kaynakça

1. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

1.1. Belgeler

Cevdet Dâhiliye (C. DH): 35-1730; 232-11580; 232-11584; 262-13051; 287-14313.

Bâb-ı Âli Evrâk Odası (BEO): 445-33353; 631-47273; 670-50199.

Dâhiliye Nezâreti Mektubi Kalemi (DH. MKT): 311-67; 1388-55; 1406-3; 1558-58; 1597-87; 157-40; 2030-100; 190-3; 292-76; 2265-33.

Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH. ŞFR): 201-123; 125-108; 226-86.

Dâhiliye Nezâreti Tesri-i Muamelat Komisyonu Islahat (DH. TMİK. S): 15-24.

Dâhiliye Nezâreti Tesri-i Muamelat Komisyonu Muamelat (DH. TMİK. M.): 27-66; 30-28.

Hariciye Nezâreti Mektubi Kalemi (HR. MKT.): 25-12.

İrâde Mesâil-i Mühimme (İ. MSM): 48-1225; 48-1227.

İrâde Meclis-i Vâlâ (İ. MVL): 235-8214; 295-11923; 417-18258; 408-17746; 149-4228; 218-7292; 247-9004; 251-9212; 260-9753; 299-12197; 384-16815.

İrâde-i Dâhiliye (İ. DH): 205-11848; 800-64841; 908-72166; 967-76427; 935-74069; 1128-88120; 1149-89557; 1228-96145; 1297-15; 1316-68; 1373-7; 1364-13; 1378-16.

Meclis-i Vâlâ (MVL): 231-54; 325-53; 235-56; 578-58; 724-102; 662-77; 443-141; 779-80

Maârif Nezâreti Mektubi Kalemi (MF. MKT.): 1132-38; 1174-43; 362-7; 1127-55; 109-50; 109-6; 114-123; 115-77; 183-124; 193-72; 356-49; 435-43; 945-4; 992-25; 1094-52; 562-21.

Sadâret Mektubi (A.) MKT): 103-64; 220-6; 225-83; 172-80.

Sadâret Teşrifat Kalemi (A.) TŞF.): 6-28; 10-95.

Sadâret Amedi Kalemi (A.) AMD.): 22-4.

Sadâret Mektubi Kalemi Meclis-i Vâlâ (A.) MKT. MVL): 93-100; 84-50; 109-69; 112-62.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD): 1464-39; 1469-15; 2490-1; 2520-38.

Yıldız Başkitâbet Dairesi Marûzâtı (Y. PRK. BŞK.): 16-26.

Yıldız Mütenevvia Marûzat (Y. MTV.): 174-79.

Yıldız Resmi Marûzat (Y. A. RES.): 103-56.

1.2. Defterler

Evkâf Defterleri (EV. d.): 13525.

Mâlîye Vâridât Defterleri (ML. VRD. d.): 1807.

2. Süreli Yayınlar

Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir: 1286, 1287, 1288, 1289, 1290, 1291, 1292, 1293, 1294, 1300, 1301, 1302, 1308, 1312, 1316, 1317, 1318, 1319, 1323.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye: 1317, 1318, 1319, 1321.

3. Araştırma Eserler

Aktürk, Sıraç, (2015), *Tanzimât'tan Cumhuriyet'e Mardin Sancağında Eğitim*, Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

Aktürk, Sıraç (Ocak 2021), “Tanzimât Sonrası Osmanlı Devleti'nde Kazâ Yönetimi: Çankırı Örneği (1839-1914)”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.25, s. 723-751.

Alkan, Mehmet Ömer (2000), **Tanzimât'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924**, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara.

Ali Cevad, (1313), **Memâlik-i Osmâniyenin Coğrafya-yı Tarihi**, İstanbul, Kasbar Matbaası.

Batır, Betül, (2007), *İkinci Meşrutiyet'ten Tevhid-i Tedrisat'a Türkiye'de İlköğretim (1908-1924)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Çadırcı, Musa (1991), **Tanzimât Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Doğan, Cabir, (2010), *Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1869)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar.

Efe, Aydın, (2018), “Osmanlı Devleti'nin Aşiretlere Yönelik Vergi Uygulamaları: Keşli Aşireti Örneği”, **Türk Tarihine Dair Yazılar III**, (Editörler: Alpaslan Demir, Tuba Tombuloğlu, Eralp Erdoğan ve Ömer Düzbakar), Gece Kitaplığı Yayını, Ankara, s. 443-462.

Göyünç, Nejat, (1997), “Hâne”. **DİA**, C.9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.

Karpat, Kemal Haşim, (2003), **Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri**, (Çev. Bahar Tırnakçı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Kodaman, Bayram, (1991), **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Özaydın, Abdülkerim-Tuncel, Metin, (1993), “Cizre”. **DİA**, C.8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.

- Pilatin, Übeydullah, (2012) “Osmanlı Medrese Sistemi ve Cizre Medreseleri” **Uluslararası Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu**, İstanbul, 6-8 Nisan 2012, s. 403-409.
- Somel, Selçuk Akşin, (2015), **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Sezen, Tahir, (2017), **Osmanlı Yer Adları**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- Streck, Martin, (1979), “Buhtan”. **İA**, C.2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Şeref Han (1971), **Şerefnâme (Kürt Tarihi)**, (Çev. Mehmet Emin Bozarslan), Ant Yayınları, İstanbul.
- Şemseddin, Sami, (1308), **Kamûsü'l-A'lam**, İstanbul, Mihran Matbaası.
- Ürkmez, Naim, (Şubat 2016), “Tanzimât Sonrası Osmanlı Devleti'nde Kazâ Yönetimi (Belen Örneği)”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S.42, s. 815-830.
- Vital, Cuinet, (1891), **La Turquie D'asie**, C.2. Paris.
- Yıldız, Hatip, (2014), **Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbekir Vilayetinde Eğitim**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yıldız, Hatip, (2000), *Bedirhan Bey Vak'ası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.